

# مبانی اخلاق

در فلسفه غرب و فلسفه اسلامی

حسن معلمی

## شناسنامه پژوهشی

■ عنوان تحقیق: مبانی اخلاق در فلسفه غرب و فلسفه اسلامی

■ پژوهشگر: حکمت و دین پژوهی

■ گروه علمی: اخلاق

■ محقق: حسن معلمی

■ موضوع اصلی: اخلاق

## فهرست

|                                                       |    |
|-------------------------------------------------------|----|
| پیشگفتار.....                                         | ۱۱ |
| مقدمه.....                                            | ۱۳ |
| بخش اول: مبانی اخلاقی در فلسفه غرب.....               | ۱۷ |
| مقدمه.....                                            | ۱۹ |
| فصل اول: یونان باستان.....                            | ۲۱ |
| سقراط (۳۹۹-۴۶۹ ق. م).....                             | ۲۱ |
| افلاطون (۳۴۷-۴۳۰ ق. م).....                           | ۲۳ |
| ارسطو (۳۲۲-۳۸۴ ق. م).....                             | ۲۵ |
| نقد و بررسی نظریات سقراط، افلاطون و ارسطو.....        | ۲۹ |
| مکتب اپیکوری.....                                     | ۲۹ |
| نقد و بررسی.....                                      | ۳۴ |
| روایان.....                                           | ۳۵ |
| ۱. وحدت وجود.....                                     | ۳۶ |
| ۲. همه چیز خیر است.....                               | ۳۶ |
| ۳. هر موجودی، مطیع و مقهور قوانین طبیعی است.....      | ۳۶ |
| ۴. اختیار انسان محدود به اراده و حالات درونی است..... | ۳۷ |
| ۵. فضایل به همدیگر وابسته‌اند.....                    | ۳۷ |
| نقد و بررسی.....                                      | ۳۸ |

|    |                                    |
|----|------------------------------------|
| ۳۹ | جمع‌بندی                           |
| ۴۱ | <b>فصل دوم: قرون وسطی</b>          |
| ۴۱ | فلسفه اخلاق در قرون وسطی           |
| ۴۹ | <b>فصل سوم: فلسفه جدید</b>         |
| ۴۹ | رنسانس (قرن ۱۴-۱۶)                 |
| ۵۲ | فلسفه اخلاق در قرن ۱۷ و ۱۸         |
| ۵۳ | فلاسفه عقل‌گرا                     |
| ۵۳ | رنه دکارت (۱۶۵۰-۱۵۹۶)              |
| ۵۳ | نیکلاس مالبرانش (۱۶۳۸-۱۷۱۵)        |
| ۵۴ | باروخ اسپینوزا (۱۶۳۲-۱۶۷۷)         |
| ۵۸ | گتفرید ویلهلم لایبنیتس (۱۶۴۶-۱۷۱۶) |
| ۵۹ | جمع‌بندی                           |
| ۵۹ | فیلسوفان انگلیس (قرن ۱۸-۱۷)        |
| ۵۹ | تامس هابز (۱۶۷۹-۱۵۸۸)              |
| ۶۰ | جان لاک (۱۶۳۲-۱۷۰۴)                |
| ۶۴ | شافتسبری (۱۶۷۱-۱۷۱۳)               |
| ۶۶ | برناردو مندویل (۱۶۷۰-۱۷۳۳)         |
| ۶۷ | فرانسیس هاچسن (۱۶۹۴-۱۷۴۶)          |
| ۶۸ | جورج بارکلی (۱۶۸۵-۱۷۵۲)            |
| ۶۹ | دیوید هیوم (۱۷۱۱-۱۷۷۶)             |
| ۷۶ | نقد و بررسی سخن هیوم               |
| ۷۷ | آدام اسمیت (۱۷۲۳-۱۷۹۰)             |
| ۷۸ | فلاسفه آلمان (قرن ۱۹-۱۸)           |
| ۷۸ | ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴)          |
| ۸۳ | نقد و بررسی                        |
| ۸۵ | یوهان گوتلوب فیشته (۱۷۶۲-۱۸۱۴)     |
| ۸۶ | آرتور شوپنهاور (۱۷۸۸-۱۸۶۰)         |
| ۸۷ | فردریش ویلهلم نیچه (۱۸۴۴-۱۹۰۰)     |

|     |                                                   |
|-----|---------------------------------------------------|
| ۸۹  | فلسفه اخلاق در فرانسه (قرن ۱۸ و نیمه قرن ۱۹)..... |
| ۸۹  | ژان ژاک روسو (۱۷۷۸-۱۷۱۲).....                     |
| ۹۲  | من دویران (۱۷۶۶-۱۸۲۴).....                        |
| ۹۳  | اگوست کنت (۱۷۹۸-۱۸۵۷).....                        |
| ۹۵  | فلاسفه نیمه اول قرن ۱۹ در انگلستان.....           |
| ۹۵  | جرمی بنتام (۱۷۴۸-۱۸۳۲).....                       |
| ۹۸  | نقد و بررسی.....                                  |
| ۹۹  | جان استوارت میل (۱۸۰۶-۱۸۷۳).....                  |
| ۱۰۳ | نقد و بررسی.....                                  |
| ۱۰۴ | هنری سیج ویک (۱۸۳۸-۱۹۰۰).....                     |
| ۱۰۶ | نقد و بررسی.....                                  |
| ۱۰۷ | هربرت اسپنسر (۱۸۵۸-۱۹۰۳).....                     |
| ۱۱۰ | نقد و بررسی.....                                  |
| ۱۱۱ | توماس هیل گرین (۱۸۳۶-۱۸۸۲).....                   |
| ۱۱۲ | فرانسیس هربرت برادلی (۱۸۴۶-۱۹۳۴).....             |
| ۱۱۴ | فلاسفه ایده‌آلیسم امریکا در نیمه اول قرن ۱۹.....  |
| ۱۱۴ | رالف والد‌امرسون (۱۸۰۳-۱۸۸۲).....                 |
| ۱۱۵ | جوسایا رويس (۱۸۵۵-۱۹۱۶).....                      |
| ۱۱۶ | برتراند راسل (۱۸۷۲-۱۹۷۰).....                     |
| ۱۱۶ | فلاسفه پراگماتیسم امریکا.....                     |
| ۱۱۶ | چارلز ساندروس پیرس (۱۸۳۹-۱۹۱۴).....               |
| ۱۱۹ | ویلیام جیمز (۱۸۴۲-۱۹۱۰).....                      |
| ۱۲۱ | وجدان اجتماعی.....                                |
| ۱۲۱ | امیل دورکیم (۱۸۵۸-۱۹۱۷).....                      |
| ۱۲۲ | نقد و بررسی.....                                  |
| ۱۲۴ | هنری برگسون (۱۸۵۹-۱۹۴۱).....                      |
| ۱۲۶ | شهودگرایی.....                                    |
| ۱۲۶ | جورج 'دوارد مور (۱۸۷۳-۱۹۵۸).....                  |

|     |                                                       |
|-----|-------------------------------------------------------|
| ۱۳۹ | نقد و بررسی                                           |
| ۱۳۰ | اچ. ای. پریکارد (۱۸۷۱-۱۹۴۷) و سردیوید راس (۱۸۷۷-۱۹۷۱) |
| ۱۳۲ | نقد و بررسی شهودگرایی                                 |
| ۱۳۳ | احساس گرایی                                           |
| ۱۳۵ | سرافرد جونز آیر (۱۹۱۰-۱۹۸۹)                           |
| ۱۴۱ | نقد و بررسی                                           |
| ۱۴۲ | سی. ال. استیونسن                                      |
| ۱۴۵ | نقد و بررسی                                           |
| ۱۴۵ | هدایت گرایی                                           |
| ۱۴۵ | آر. ام. هیر                                           |
| ۱۵۲ | نقد و بررسی                                           |
| ۱۵۲ | جمع بندی                                              |
| ۱۵۵ | <b>بخش دوم: مبانی اخلاق در فلسفه اسلامی</b>           |
| ۱۵۷ | پیدایش مباحث مربوط به فلسفه اخلاق در میان مسلمین      |
| ۱۵۹ | <b>مقدمه</b>                                          |
| ۱۶۱ | <b>فصل اول: عقل عملی و عقل نظری</b>                   |
| ۱۶۴ | بررسی نظریات مختلف در باب عقل عملی و عقل نظری         |
| ۱۶۴ | نظریه یکم                                             |
| ۱۷۷ | نظریه دوم                                             |
| ۱۸۹ | نظریه سوم                                             |
| ۱۹۰ | جمع بندی نهایی                                        |
| ۱۹۴ | نظریه مختار                                           |
| ۱۹۷ | <b>فصل دوم: مفاد باید و نباید و حسن و قبح</b>         |
| ۱۹۷ | أ. مفاد باید و نباید                                  |
| ۱۹۷ | مقدمه                                                 |
| ۱۹۸ | معانی باید و نباید                                    |
| ۲۰۱ | معنای اول «باید و نباید»                              |

|     |                                                                       |
|-----|-----------------------------------------------------------------------|
| ۲۰۲ | معنای دوم «باید و نباید»                                              |
| ۲۰۳ | علامه طباطبائی                                                        |
| ۲۰۷ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۰۹ | شهید مطهری                                                            |
| ۲۱۰ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۱۰ | معنای سوم «باید و نباید»                                              |
| ۲۱۱ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۱۱ | معنای چهارم «باید و نباید»                                            |
| ۲۱۲ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۱۳ | معنای پنجم «باید و نباید»                                             |
| ۲۱۵ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۱۵ | معنای ششم «باید و نباید»                                              |
| ۲۱۷ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۱۹ | معنای هفتم «باید و نباید»                                             |
| ۲۲۲ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۲۴ | معنای هشتم «باید و نباید»                                             |
| ۲۲۷ | ب. مفاد حسن و قبح                                                     |
| ۲۲۷ | مقدمه                                                                 |
| ۲۲۸ | معانی «حسن و قبح»                                                     |
| ۲۲۸ | معنای یکم: ملائمت و منافرت                                            |
| ۲۳۲ | معنای دوم: نقصان و کمال                                               |
| ۲۳۳ | معنای سوم: موجب ثواب و عقاب و مدح و ذم بودن و یا صحت مدح و ذم         |
|     | معنای چهارم: تناسب و عدم تناسب (تناسب اجزا و عدم تناسب اجزاء) - تناسب |
| ۲۳۳ | فعل با مطلوب و عدم تناسب با مطلوب                                     |
| ۲۳۴ | نقد و بررسی                                                           |
| ۲۳۷ | فصل سوم: کلیت قوانین اخلاقی و رابطه باید و هست                        |
| ۲۳۷ | أ. کلیت قوانین اخلاقی                                                 |
| ۲۳۷ | مقدمه                                                                 |

|                                                                        |     |
|------------------------------------------------------------------------|-----|
| ۱. کلیت قواعد اخلاقی از طریق قیاس و استدلال به ملاک مصلحت و مفسده ...  | ۲۳۸ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۴۴ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۴۶ |
| ۲. نظریه اعتباریات با ملاک نیاز عمومی .....                            | ۲۴۸ |
| علامه طباطبائی .....                                                   | ۲۴۸ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۵۰ |
| ۳. نظریه تفکیک بین من علوی و من سفلی .....                             | ۲۵۳ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۵۹ |
| ۴. نظریه بدهت حسن و قبح عقلی .....                                     | ۲۶۱ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۶۵ |
| ۵. کلیت قواعد اخلاقی بر مبنای نظریه ضرورت بالقیاس و کمالات نفس .....   | ۲۶۸ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۷۱ |
| نظریه مختار .....                                                      | ۲۷۱ |
| ب. رابطه باید و هست .....                                              | ۲۷۴ |
| مقدمه .....                                                            | ۲۷۴ |
| رابطه باید و نباید و هست و نیست براساس نظریه مصالح و مفاسد عمومی ..... | ۲۷۵ |
| رابطه باید و هست براساس نظریه اعتباریات .....                          | ۲۷۷ |
| أ. مرحوم علامه طباطبائی و رابطه باید و هست .....                       | ۲۷۸ |
| ب. مرحوم شهید مطهری و رابطه «باید و هست» .....                         | ۲۸۰ |
| نقد و بررسی .....                                                      | ۲۸۴ |
| رابطه باید و هست براساس نظریه ضرورت بالقیاس و بالغير .....             | ۲۸۵ |
| کتابنامه .....                                                         | ۲۸۷ |
| نمایه .....                                                            | ۲۹۳ |

## پیشگفتار

تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی با توجه به مناسب نیازها و نظریه‌های جدید یکی از هدف‌های اصلی پژوهشکده حکمت دین پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است. چنانکه یکی از هدف‌های گروه اخلاق و عرفان «تنسيق معارف اخلاقی، عرفانی و تربیتی اسلام با لحاظ نظرها و نیازهای نوپدیده» می‌باشد. با توجه به این اهداف و نیز توجه به اینکه اخلاق و مبانی آن، یکی از مسائل پیچیده و بحث‌انگیز عصر جدید است، پژوهشکده حکمت و دین پژوهی موضوع مبانی اخلاق را به عنوان یکی از طرح‌های پژوهشی خود برگزیده و نظر محققان را به بحث و بررسی آن جلب کرده است که اثر حاضر، نمونه‌ای از تلاش محققان در این زمینه است. در این اثر، محقق ارجمند جناب آقای حسن معلمی، مبانی اخلاق از دیدگاه متفکران غرب، از یونان باستان پی گرفته، با نقل و تقریر هر یک دیدگاه‌ها، به نقد و بررسی آن‌ها پرداخته است.

محقق محترم، پس از بررسی دیدگاه‌های متفکران عصر باستان و قرون وسطی، به آرای متفکران جدید غرب پرداخته است. در این قسمت دیدگاه فیلسوفان معتبر دوران جدید غرب، اگر چه به اختصار، اما در حد امکان دقیق مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. سپس با در نظر گرفتن این دیدگاه‌ها، در بحث اخلاق در فلسفه اسلامی شده، در مورد حسن و قبح و باید و نباید دیدگاه‌ها متفکران اسلامی را نقل کرده و مورد بررسی و ارزیابی قرار داده



است. و در نهایت درباره کلیت قوانین اخلاقی و رابطه «بایند» و «هست» به بحث پرداخته است.

با نظر به اهمیت مسأله و نیاز انسان‌ها، لازم است هر چه بیشتر در این حوزه کار شود. پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی ارائه این اثر را به عنوان گامی در این راه تلقی کرده، با کمال علاقه و اخلاص در انتظار انتقادهای پیشنهادها و اندیشه‌های نو می‌باشد. به این امید که بتوانیم، در جهان امروز که جهان اطلاعات و ارتباطات است، با نظریه‌پردازی و نوآوری، با تکیه به تعالیم و ذخایر جاودانه اسلام، طرحی نو و استوار در اخلاق بشر در انداخته، به سلامت جسمی و روحی انسان‌ها یاری رسانیم.

بی‌تردید، نیاز معنوی انسان‌ها ایجاب می‌کند که یک نظام ارزشی قابل ترویج و دفاع، از طرف پیروان پیامبر خاتم ارائه شده، پاسخ‌گوی آشفتگی‌ها و نابسامانی‌های خلأ معنویت در قرن جدید باشد.

با آرزوی توفیق

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

## مقدمه

انسان موجودی مختار و آگاه است و اعمال و رفتار او براساس بینش‌ها و گرایش‌های او شکل می‌گیرند و این کار نیز توسط اراده خود او انجام می‌گیرد. از طرف دیگر سطح بینش و گرایش انسان، از همه موجودات بالاتر و عالی‌تر است و فرهنگ و تمدن و تعالی فکری و علمی موجود در بشر، که در هیچ یک از موجودات دیگر یافت نمی‌شود، بزرگ‌ترین شاهد بر این مدعاست و نیز وجود گرایش‌های متعالی و احساسات و عواطف عالی در انسان‌ها از سوی دیگر حقانیت این ادعا را به اثبات می‌رساند. به عبارت دیگر هر چه ارزش‌های اخلاقی، عاطفی و انسانی در جوامع بشری حاکمیت بیش‌تری داشته باشد، جوامع بشری سالم‌تر، شاداب‌تر و موفق‌تر خواهند بود.

تأکید همه ادیان و مذاهب بر مسائل اخلاقی تا آنجایی است که هدف بعثت، تهذیب نفس و حاکمیت ارزش‌های متعالی و قواعد اخلاقی شمرده شده است. همه این موارد به وضوح اهمیت اخلاق و عالی بودن جایگاه آن در جوامع بشری را نشان می‌دهد. بعد از درک ضرورت اخلاق، وجوب پرداختن به مباحث پیرامون آن آشکار می‌گردد؛ زیرا اگر در باب اخلاق و مبانی آن نتوانیم به اساس و اصول محکمی دست یابیم، به گونه‌ای که شبهات و سؤالات بتوانند اخلاق و اخلاقیات را در نظر انسان‌ها بدون اساس و ریشه سازند و آن‌ها را به اموری خرافی و بی‌پایه و حتی بی‌معنی و بوج توصیف نمایند. شاید دیگر نتوان به جد از اخلاق و اخلاقیات سخن گفت و حتی بر فرض طرح

آن‌ها و اعتقاد به آن‌ها، نتوان از عقیده و سخن خود دفاع منطقی کرد. روشن است که کم‌ترین ضررِ تزلزل در اخلاق و امور اخلاقی در جوامع بشری، بروز جنگ‌ها و جنایات‌های توجیه‌شده خواهد بود که بشر نمونه‌های آن را تجربه کرده است.

با این همه اگر بتوان از قواعد اخلاقی و گزاره‌های مربوط به آن دفاع عقلانی و منطقی کرد و شبهات موجود را پاسخ گفت و نشان داد که می‌توان از حقانیت قواعد اخلاقی دفاع نمود و بالاتر اینکه اثبات کرد که قواعد اخلاقی و عمل به آن‌ها در تکامل روح و روان انسان‌ها و رسیدن آن‌ها به کمال نهایی، یعنی قرب خداوند متعال تأثیر تام دارد و اصولاً حقیقت انسانیت انسان همین خوی و خصلت‌های پسندیده اخلاقی است و اگر بتوان نظامی محکم و استوار برای اخلاق بنا نهاد، در سوق دادن جوامع بشری به سوی اخلاق و کمالات انسانی قدم بزرگی برداشته شده است.

می‌توان با نگاهی گذرا به دیدگاه‌های مختلف در باب اخلاق، ضرورت پرداختن به این بحث را بیش‌تر دریافت. زیرا از یک طرف عده‌ای از متفکرین یونان، اساس اخلاق را لذت شخصی به حساب می‌آورند و از سوی دیگر در غرب بعد از رنسانس، ابتدا در نظام فلسفی و اخلاقی تشکیکاتی ایجاد شد و پس از آن مکاتبی به وجود آمد که برای اخلاق و ارزش‌های اخلاقی هیچ پایگاه و اساس محکمی را قائل نبود؛ زیرا عده‌ای اخلاق را برآمده از احساس و احساسات بشری را نیز متغیر و متفاوت و بنابراین، اخلاق را متغیر و نسبی می‌دانستند. از طرف دیگر عده‌ای قائل به وجود هیچ رابطه‌ای بین قضایای اخلاقی و واقعیات نبودند. به تعبیر دیگر، بین «هستی» و «بایستی» هیچ‌گونه رابطه‌ای را نمی‌پذیرفتند و هرگونه توجیه منطقی و عقلانی را برای اخلاق، محال قلمداد می‌نمودند (و هیچ‌گونه توجیه عقلانی و منطقی‌ای را برای اخلاق نمی‌پذیرفتند). از سوی دیگر عده‌ای اساساً گزاره‌های اخلاقی را بی‌معنی و پوچ قلمداد می‌نمودند.

حاصل همه این تفکرات، بی‌اساس قلمداد نمودن اخلاق و ارزش‌های

اخلاقی بود. به گونه‌ای که سخن گفتن از اخلاق و اخلاقیات و دفاع از آن‌ها گراف و بیهوده می‌نمود.

می‌توان گفت در غرب بعد از هیوم، این فروپاشی و انفکاک به طور جدی‌تری مطرح و دنبال شد و گرچه موافقانی برای اخلاق و اخلاقیات به گونه‌های مختلف وجود داشته و دارد، با این حال تبیین محکم و استواری کنه بتواند پاسخگوی همه شبهات موجود در این باب باشد، ارائه نشده است و اگر احیاناً راه‌حل‌هایی ارائه شده است، در میان انبوه شبهات و تشکیکات، جدی گرفته نشده است.

لذا از آنجایی که ما با الهام از قرآن مجید و روایات رسول اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام، معتقدیم که اخلاق و ارزش‌های اخلاقی رکن اصلی و مهم خودسازی و هدایت و سعادت است و مهم‌ترین هدف از ارسال رسل را تهذیب نفس می‌دانیم، باید با اهتمام و جدیت تمام این بحث را دنبال کرده، تا استحکام و استواری ارزش‌های اخلاقی را نشان دهیم.

در این راستا، می‌توان سؤال‌های زیر را به عنوان مهم‌ترین سؤال‌های موجود در این باب مطرح کرد:

۱. ماهیت قضایای اخلاقی چیست؟ آیا قضایای اخلاقی، همانند قضایای دیگر، یعنی قضایای منطقی، فلسفی، علمی و... هستند و یا ماهیتاً با آن‌ها تفاوت دارند و به لحاظ همین تفاوت ماهوی، بحث و بررسی دیگری را می‌طلبند؟

۲. آیا قوه‌ای که قضایای اخلاقی را درک می‌کند، غیر از قوه‌ای است که قضایای فلسفی و علمی را درک می‌کند و یا هر دو مُدرک واحدی دارند که نبته این بحث با سؤال قبل رابطه تنگاتنگی دارد و در همین راستا، بررسی ماهیت و معنای عقل عملی و عقل نظری و تفاوت‌های آن‌ها ضروری است.

۳. ملاک و معیار کلیت قواعد اخلاقی چیست؟ و چگونه می‌توان به شبهات پیرامون نسبت اخلاق پاسخ گفت؟

۴. رابطه باید و نبایدها با هست و نیست، چگونه قابل تبیین است و آیا

اساساً رابطه‌ای بین این دو دسته قضایا وجود دارد، یا باید وجود هرگونه رابطه میان آن‌ها را نفی نمود؟ به تعبیر دیگر آیا باید و نبایدها قابل استنتاج از هست و نیست‌ها هستند یا نه؟

در این نوشتار ابتدا به مبانی اخلاق در غرب و سپس به بحث پیرامون عقل نظری و عقل عملی در فلسفه اسلامی می‌پردازیم و معنا و تفاوت آن دو را بررسی می‌کنیم و به نظریه مورد قبول در این باب می‌پردازیم.

سپس مفهوم باید و نباید و حسن و قبح را مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهیم و پس از آن بحث کلیت و در نهایت رابطه باید و نباید و هست و نیست‌ها را مطرح و بررسی می‌نماییم.

امیدواریم در این سیر، بتوانیم ضمن گزارش نظریات اصلی در این باب، به بررسی دقیق و نقادانه نظریات پرداخته و به انتخاب بهترین راه‌حل دست یازیم.

در پایان تذکر این نکته لازم و ضروری است که در بخش‌هایی از کتاب (در بخش مفاد باید و نباید و عقل عملی و نظری) علاوه بر منابع مختلف از جزوه درسی استاد لاریجانی نیز بهره برده‌ام، و در موارد استفاده‌شده، گاهی ادرس جزوه درسی ایشان ارائه شده و حتی جزوه ایشان در منابع آخر کتاب آمده، ولی در بعضی موارد، آدرس‌دهی مورد غفلت واقع شده بود که در این چاپ جبران شده است و از استاد عزیز و بزرگوار خود جهت این غفلت عذرخواهی می‌کنم و امیدوارم حقیر را عفو فرمایند.